

кандидат історичних наук, доцент
кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії
фізичної культури

РАДЯНСЬКА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА 1920-х рр. У ЛЕНІНГРАДІ: ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1930-КІНЦЯ 1980-х рр.

Стаття присвячена проблемам висвітлення реалізації податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді у працях дослідників 1930–80-х рр. Проаналізовано, що до середини 1950-х рр. процеси оподаткування розглядалися в тісному зв'язку з проведенням курсу на індустріалізацію, вважаючи податкову політику одним із основних засобів вирішення питання пошуку необхідних коштів на потреби модернізації СРСР. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням для ілюстрації фактів по Москві. Зроблено висновок, що саме друга половина 50–80-ті рр. ХХ ст. були часом найбільш ефективного вивчення питань податкової політики.

Ключові слова: історіографія, податкова політика, командно-адміністративна система, лібералізація.

Постановка проблеми

Робота над будь-якою науковою темою, незалежно від рамок, починається із опрацювання уже наявної літератури, іншими словами – історіографії. Ця стаття – результат опрацювання історіографічного матеріалу у рамках роботи над дослідженням питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді. Слід зазначити, що окремих робіт присвячених висвітленню історіографії питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді в українській історіографічній науці немає. Так, дана проблема лише частково висвітлюється в контексті дисертаційних досліджень, що були захищені на початку ХХІ ст. у РФ, а отже, відсутність праць з історіографічного аналізу досліджуваної нами проблеми і визначає актуальність даної статті.

Мета дослідження полягає в аналізі висвітлення питання реалізації радянської податкової політики в Ленінграді в 1920-х рр. у працях авторів 30-х – кінця 80-х рр. ХХ ст., визначанні кола питань, які були у центрі їх уваги.

Виклад основного матеріалу.

Аналіз літератури, присвяченої проблемам податкової політики, що вийшла друком у 1920-х рр., свідчить про існування значної кількості робіт, найбільша цінність яких полягала в наявності в них значного фактичного матеріалу. Проте висвітлення різних аспектів проблеми було нерівномірним. Дослідників цікавили передусім питання прямого оподаткування та акцизів. Дана обставина була зумовлена не лише складнощами аналізу інших податків і зборів, а й впливом політичної кон'юнктури. Варто зазначити, що в 1920-х рр. так і не з'явилося ґрунтовних узагальнюючих досліджень, які б висвітлювали особливості податкової політики на місцях, зокрема і в Ленінграді. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням для ілюстрації фактів по Москві.

Новий етап у дослідженні податкової системи періоду непу в історіографії – це 30-ті – середина 1950-х років, тобто в роки тотальної командно-адміністративної системи. У 1938 р. з'явився «Короткий курс історії ВКП(б)». Основою всіх праць вітчизняних дослідників були догматичні ідеї цієї праці. Саме під таким кутом зору аналізувалася податкова система в загальних працях з історії народного господарства та податкової системи СРСР [1, 2, 3].

У 1938 р. вийшла друком робота М. Б. Богачевського «Налоговая система СССР», у якій окремий параграф присвячений висвітленню основних етапів розвитку радянської податкової політики до податкової реформи 1930 р. [2]. Характеризуючи податкову політику 1920-х рр., автор констатував спрямованість останньої у бік посилення податкового тиску на міську буржуазію. Стягнення грошових податків пояснювалося ним необхідністю задоволення «потреб революції» [2, 20]. Автор розглядав промислове оподаткування в тісному зв'язку з проведенням курсу на індустріалізацію, вважаючи податкову політику одним із основних засобів вирішення питання пошуку необхідних коштів на потреби модернізації СРСР. Такі процеси відбувалися і в Ленінграді як потужному промислому центрі країни. Варто наголосити, що М. Б. Богачевський вбачав у податках не лише засіб проведення класової політики, а передусім, джерело надходжень до державного бюджету. Досвід Ленінграда підтверджує останнє, оскільки часто податки вводилися без урахування принципів економічної доцільності, а відповідно до потреб наповнення бюджету.

У праці Е. Б. Генкіної «Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922)» [3] висвітлено обстановку переходу до нової економічної політики та перші результати її впровадження, що є важливим у розумінні історичного фону питання, яке досліджується. Відповідно до установок «Короткого курсу ВКП(б)» автор зазначала, що партія завжди у своїй політиці та практичній діяльності виходила з об'єктивних економічних законів розвитку. Практика ж свідчила про інше.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в країні в другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. позитивно позначилася на урізноманітненні тематики історичних досліджень і розширенні кола архівних джерел, що вплинуло на роботи істориків 1950–1980-х рр. Зі сторінок радянських історичних праць зникли штампи «Короткого курсу ВКП(б)», але принципів змін в оцінці непу не відбулося.

Праця Ю. О. Полякова «Переход к нэпу и советское крестьянство» [4] або його ж «Нэп: разработка и осуществление» [5] повторювали усталені ще в 30-х рр. ХХ ст. штампи про неп як політику перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

Питання фінансової системи країни та податкової в тому числі знайшли відображення в загальних працях із економічної історії країни, зокрема у виданні «История народного хозяйства СССР» [6]. Окремий параграф роботи присвячений проблемі стабілізації радянської валюти та зміцненню фінансової системи. Введення непрямих податків у перші роки нової економічної політики пояснювалося як спроба подолання дефіциту державного бюджету країни. Таке прагнення, на думку авторів, зумовило також введення інших податків і зборів у 1921–1923 рр. та реформування прибуткового податку [6, 498]. Ця теза видається досить суперечливою, адже не можна стверджувати, що податкова практика зумовлювалася виключно вирішенням проблеми наповнення держбюджету. Податкова практика в Ленінграді в 1920-ті рр. показала, що податки виступали важливим важелем у проведенні радянської соціальної політики в напрямку підтримки одних соціальних груп і витіснення інших із економічного та політичного життя країни.

Аналіз ситуації зі сплатою податків суб'єктами оподаткування – важливе свідчення недоліків будь-якої податкової системи. Особливо чітко цей процес можна проаналізувати на прикладі приватного капіталу, оскільки він дуже швидко реагував на будь-які зміни податкового законодавства. Діяльність приватного капіталу розкрита у праці А. Фабричного «Частный капитал на пороге пятилетки: Классовая борьба в городе и госаппарат» [7], у якій автор навів приклади ухиляння приватників від сплати податків: створення псевдокооперативів, вибірка патентів на підставних осіб тощо. Саме ці дії приватників були охарактеризовані автором як незаконні. Як ілюстрація основних тенденцій вибрана Москва, проте ця робота допомогла саме при визначенні особливостей Ленінграда порівняно з іншими містами радянської держави.

Історик Л. Ф. Морозов використовував термін «непманська буржуазія» на позначення частини одного ворожого класу – старої буржуазії [8]. Відносини непманів і держави трактувалися ним як «протиборство», а непмани, на думку Л. Ф. Морозова, не були знищені, а програли змагання з соціалістичною економікою, в результаті чого зазнали соціального розпаду. Дана точка зору позбавлена об'єктивності, але вона була яскравим прикладом впливу політики та ідеології на праці істориків. Праця містить важливий висновок про практичну ліквідацію непманів до 1930 р. Для розуміння особливостей податкової практики в Ленінграді в роки непу важливими є дані про способи боротьби з неплатниками податків, шляхи ухилення приватників від оподаткування у країні, оскільки дані процеси були також характерними і для регіону, який досліджується.

Одним із найбільш відомих дослідників різних аспектів оподаткування є Г. Л. Мар'яхін. Він у своїй роботі «Очерки истории налогов с населения СССР» (1964) [9] визначив роль податків як основного регулятора накопичення капіталів у приватному секторі. Велику увагу автор приділив безпосередньо оподаткуванню приватнокапіталістичних елементів. Дослідник не обійшов увагою і Ленінград. Так, у роботі наведена кількість промислових і торговельних підприємств державного, кооперативного і приватного секторів за станом на 1926 р. Г. Л. Мар'яхін стверджував, що у витісненні приватного капіталу із промисловості та торгівлі важливу роль відігравали прибутковий і промисловий податки, що було характерним і для Ленінграда в зазначений період. Автор також наголошував на необхідності зростання податкового тиску на приватнокапіталістичні елементи. Останній висновок автора не відповідав дійсності, адже досвід Ленінграда показав, що податковий тиск на приватника в другій половині 1920-х рр. і так був граничний. Г. Л. Мар'яхін стверджував, що податки не були єдиним методом витіснення капіталістичних елементів із економічного життя країни. Із цим дійсно можна погодитися, адже важливу роль в останньому відіграла і соціальна політика, і комунальна та ряд інших заходів.

Ретельний підбір документів, широке використання архівних матеріалів характерні для роботи «История финансов СССР (1917–1950 гг.)» В. П. Д'яченка [10]. Автор розглянув питання введення продподатку, зазначивши, що перехід до грошового оподаткування диктувався не лише недоліками натуральних податків і зборів, а й політикою правлячої партії, спрямованої на розвиток і зміцнення товарно-грошових відносин між містом і селом. Автор стверджував, що на початковому етапі непу перевага надавалася саме непрямому оподаткуванню та зробив висновок про чисельність податкових платежів у перші роки реалізації нової економічної політики. Основними завданнями податкової політики періоду нової економічної політики В. П. Д'яченко визначив необхідність мобілізації засобів для забезпечення високих темпів соціалістичного будівництва, регулювання накопичень. Такі висновки автора дають змогу визначити особливості податкової практики в Ленінграді в тісному взаємозв'язку із загальнодержавною політикою в податковій сфері.

У праці «Изменения социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов» [11] відображені зміни у складі різних прошарків міста за часів нової економічної політики. Ця інформація є важливою, оскільки саме населення було суб'єктом оподаткування і зміни в його соціальній структурі допомагають зрозуміти ефективність податкової політики. У цій роботі процес витіснення капіталістичних елементів з економічного життя розглядався виключно як «боротьба з непманською буржуазією» за допомогою економічних та адміністративних методів. Саме податки були визначені авторами видання дієвим засобом адміністративного впливу на заможні верстви населення.

Цінним є четвертий том видання «Очерки истории Ленинграда» (1964) [12], у якому висвітлені особливості відбудови і розвитку економічного життя міста після проголошення нової економічної політики. Крім того, ця робота надає інформацію про

стан промисловості та торгівлі в місті в 1921–1929 рр., які і стали об'єктами оподаткування в роки непу. Також значна увага приділялася соціальній структурі міста в період, який досліджується. Останній аспект є важливим для нашого дослідження, адже під час аналізу податкової політики і практики вагоме значення має розуміння соціальної структури платників податків у Ленінграді.

Питання функціонування капіталістичних елементів в економічному житті країни, в тому числі і вплив податків на їх розвиток, продовжували перебувати в центрі уваги дослідників і на кінець 70-х рр. ХХ ст. Так, В. Архипов, Л. Морозов у своїй роботі «Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов» (1978) [13] зробили висновок, що процес згортання капіталістичних елементів розпочався одночасно з їх допуском, а розгортання широкого наступу, у тому числі і шляхом використання податкових важелів, пояснювалося переходом до соціалістичної реконструкції народного господарства.

У 1976–1980 рр. вийшло друком багатотомне видання «История социалистической экономики СССР» [14–16]. Так, перший том видання висвітлював особливості економічного розвитку країни в роки громадянської війни. Окремий параграф присвячений податковим заходам у 1917–1920 рр. Автори видання дійшли висновку, що натуралізація господарських відносин у цей період, знецінення грошей, успіхи в експропріації грошових накопичень капіталістичних елементів – все це призвело до різкого зниження надходжень від податків [14, 398]. У другому томі автори визначили податки як «головне знаряддя революційної політики пролетаріату в перехідну епоху», а також наголосили на важливості фіскальної функції податків у справі подолання дефіциту державного бюджету [15, 123]. Автори видання стверджували, що в заключний період непу податки були основним засобом мобілізації коштів населення для проведення індустріалізації та колективізації. Заслуга авторів видання полягала в спробі комплексного підходу при висвітленні проблем непу. Однак методологія дослідження не сприяла об'єктивному розкриттю сутності непу. Незважаючи на це, робота дає можливість визначитися із тими основними функціями, які виконували податки в країні в роки нової економічної політики.

У період перебудови (1985–1991 рр.) відбулися процеси демократизації суспільства, а важливою особливістю економічних перетворень у країні стало здійснення заходів щодо структурної перебудови народного господарства. В економічній сфері відбулося намагання використати елементи ринкової економіки, що й було спільним із ситуацією на початку 1920-х років. Крім того, зняття заборон з окремих тем сприяло активізації дослідницького інтересу до періоду 20-х рр. ХХ ст. Так, оновлене бачення періоду непу відображено у збірнику наукових праць «Историческое значение нэпа». В. Б. Жирумська [17] у своїй статті приділила значну увагу висвітленню системи регулювання та обмеження приватного капіталу в першій половині 20-х рр. ХХ ст., у тому числі шляхом застосування податкового тиску. Вона стверджувала, що серед партійних діячів утверджувалася думка про необхідність посилення тиску на приватника, зважаючи на надзвичайно високу економічну роль останнього. Кризи нової економічної політики як наслідок пошуку шляхів розвитку були предметом розгляду М. М. Горінова [18]. Розуміння причин криз непу та їх наслідків є важливими, адже зміна податкової політики в 1920-х рр. була тісно пов'язана з економічними, політичними та соціальними процесами в країні.

У цей період чи не першим зробив спробу дослідити окремі аспекти економічного розвитку країни на прикладі Ленінграда В. І. Секушин [19]. Автор зазначив, що неп у Ленінграді не лише розпочався пізніше від Москви, а й розвивався у жорсткіших рамках партійного контролю. В. І. Секушин стверджував, що приватне підприємництво в місті позитивно впливало на збільшення податкових надходжень у місті, а отже, на формування власного бюджету Ленінграда. В. І. Секушин подав інформацію про формування орендного сектору промисловості на прикладі колишньої столиці, визначив складнощі

його функціонування. Дослідник зробив висновок про негативне ставлення правлячих кіл до приватного сектору в промисловості країни протягом 1920-х рр., а також наголосив на важливості регіональних досліджень.

Висновки

Таким чином, оцінюючи результати дослідницької роботи, проведеної в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст., слід визнати, що авторами був зібраний і систематизований величезний фактичний матеріал і вирішено багато завдань. Саме друга половина 50–80-х рр. ХХ ст., на нашу думку, були часом найбільш ефективного вивчення питань податкової політики, хоча в методології досліджень і переважала політична заангажованість. Праці цього періоду переважно висвітлювали загальні тенденції формування та функціонування податкової системи радянської держави, частково використовуючи дані Москви для ілюстрації процесів. Не можна не відзначити, що історіографія непу даних років ґрунтувалася на основі формаційного підходу. Унаслідок цього нерідко спостерігався тенденційний підбір фактів та одностороннє висвітлення подій. Закритість архівних фондів та ідеологічна обмеженість спричинили недостатнє вивчення окремих питань. Поряд із цим слід визнати, що в цей період були зроблені перші спроби дослідження регіональної історії. Використання авторами місцевої статистики для ілюстрації основних тенденцій економічної і податкової політики часів нової економічної політики було важливим позитивним зрушенням в історіографії питання яке досліджується. Однак ґрунтовного дослідження з проблем реалізації податкової політики в Ленінграді так і не з'явилося.

Література

1. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : в 3 т. / П. И. Лященко. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 3 : Социализм. – 644 с.
2. Богачевский М. Б. Налоговая система СССР / М. Б. Богачевский. – М. : Госфиниздат СССР, 1938. – 88 с.
3. Генкина Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э. Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.
4. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1967. – 519 с.
5. Поляков Ю. А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. – М. : Политиздат, 1982. – 240 с.
6. История народного хозяйства СССР / под ред. Ф. Я. Полянского, Б. П. Орлова, И. Н. Шемякина. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960. – 664с.
7. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки: Классовая борьба в городе и госаппарат / А. Фабричный ; Ком. акад. ; Ин-т сов. строительства и права. – М. : Изд-во Ком. акад., 1930. – 54 с.
8. Морозов Л. Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией: (Из истории ликвидации капиталистических элементов города, 1926–1929 гг.) / Л. Ф. Морозов. – М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 103 с.
9. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.
10. Дяченко В. П. История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дяченко. – М. : Наука, 1978. – 496 с.
11. Изменения социальной структуры советского общества: (1921 – середина 30-х годов) / В. М. Селунская, Ю. С. Кукушкин, А. Н. Панфилова и др. – М. : Мысль, 1979. – 343 с.
12. Очерки истории Ленинградской организации КПСС: [в 2 ч.] / В. В. Гербач, А. Н. Гутаров, В. М. Иванов [и др.]. – Л. : Лениздат, 1968. – Ч. 2 : Ноябрь 1917–1945 гг. – 680 с.
13. Архипов В. А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1978. – 263 с.
14. История социалистической экономики СССР : в 7 т. / Акад. наук СССР, Ин-т экон. ; ред. И. А. Гладков. – М. : Наука, 1976. – Т. 1 : Советская экономика в 1917–1920 гг. – 446 с.
15. История социалистической экономики СССР : в 7 т. / под ред. В. А. Виноградова, Ю. Ф. Воробьева, И. А. Гладкова, Е. И. Капустина [и др.]. – М. : Наука, 1976. – Т. 2 : Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР, 1921–1925– 477 с.
16. История социалистической экономики СССР : в 7 т. / Акад. наук СССР, Ин-т экон. ; ред. И. А. Гладков. – М. : Наука, 1977. – Т. 3 : Создание фундамента социалистической экономики в СССР, 1926–1932 гг. – 532 с.
17. Жиромская В. Б. Социальные процессы в советском городе в первой половине 1920-х гг. / В. Б. Жиромская // Историческое значение нэпа : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т ист. СССР ; [редкол. М. М. Горинов и др.]. – М., 1990. – С. 86–108.

18. Горинов М. М. Альтернативы и кризисы в период нэпа / М. М. Горинов // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 1. – С. 3–18.
19. Секушин В. И. Отторжение НЭП и командно-административная система / В. И. Секушин. – Л. : Лениздат, 1990. – 96 с.

References

1. Lyaschenko, P. I. (1956). *History of the Soviet economy: in 3 volumes. Volume 3: Socialism*. Moscow: Gospolitizdat (in Russ.)
2. Bogachevsky, M. B. (1938). *The taxation system in the USSR*. Moscow: Gosfinizdat USSR (in Russ.)
3. Genkina, E. B. (1954). *Soviet state transition to the New Economic Policy (1921–1922)*. Moscow: Gospolitizdat (in Russ.)
4. Polyakov, Yu. (1967). *Transition to the NEP and the Soviet peasantry*. Moscow: Nauka (in Russ.)
5. Polyakov, Yu., Dmitrenko, V. P. & Shcherban, N. V. (1982). *New economic policy: the development and implementation*. Moscow: Politizdat (in Russ.)
6. Polyanskiy, F. Y., Orlov, B. P. & Shemyakin, I. (1960). *The history of the Soviet economy*. Moscow: Publishing House of the Social-Econ. Literature (in Russ.)
7. Fabrichniy, A. (1930). *Private capital on the verge of Five: The class struggle in the city and the state apparatus*. Moscow: Publishing House of Com. Acad. (in Russ.)
8. Morozov, L. F. (1960). *The decisive stage of struggle against the nep bourgeoisie: (From the history of the elimination of the capitalist elements in the city, 1926–1929.)*. Moscow (in Russ.)
9. Maryahin, G. L. (1964). *Essays on the history of taxes from the population of the USSR*. Moscow: Finance (in Russ.)
10. Dyachenko, V. P. (1978). *History of Finance of the USSR (1917–1950 gg.)*. Moscow: Nauka (in Russ.)
11. Selunskaya, V. M., Kukushkin, S., Panfilov, A. N. and others (1979). *Changes in the social structure of Soviet society (1921 – mid 30s)*. Moskwa: Musl (in Russ.)
12. Gerbach, V. V., Gutara, A. N. & Ivanov, V. M. [et al.] (1968). *Essays on the history of the Leningrad branch of the CPSU [in 2 volumes]. Ch 2: November 1917–1945*. Leningrad: Lenizdat (in Russ.)
13. Arkhipov, V. A. & Morozov, L. (1978). *Struggle against the capitalist elements in industry and commerce. 20 th – early 30-ies*. Moscow: Musl (in Russ.)
14. *The history of the socialist economy of the USSR: 7 t. T. 1: The Soviet economy in 1917–1920*. (1976). Moscow: Nauka (in Russ.)
15. *The history of the socialist economy of the USSR: 7 v. V. 2: Transition to the NEP. Restoration of the Soviet economy, 1921–1925*. (1976). Moskwa: Nauka (in Russ.)
16. *The history of the socialist economy of the USSR: 7 v. V. 3: Creating the foundation of the socialist economy in the USSR, 1926–1932*. (1977). Moscow: Nauka (in Russ.)
17. Zhiromskaya, V. B. (1990). The social processes in the Soviet city during the first half of the 1920s. *The historical significance of the NEP: collection of scientific researches*, 86-108 (in Russ)
18. Gorinov, M. (1990). Alternatives and crises in the period of the NEP. *Voprosu istorii KPSS (Questions of history of the CPSU)*. 1, 3-18 (in Russ.)
19. Sekushin, V. I. (1990) *Rejection of NEP and the command-administrative system*. Leningrad: Lenizdat (in Russ.)

ORLENKO Elena Mykolayivna,

Docent humanities Kharkiv State Academy of Physical Culture

The Soviet tax policy in the 1920s in Leningrad: coverage of the question in historiography of 1930-late 1980's.

Abstract. *The article is devoted to the problems of coverage of implementation of tax policy in the 1920s in Leningrad in the works of researchers of 1930-80-ies. It is analysed that by mid-1950s taxing processes were considered in close connection with the course of industrialization, considering tax policy as one of the main means of resolving problems of finding the necessary funds for the modernization of the Soviet Union. Most of the works were devoted to the development of tax policy across the USSR, taking as an example Moscow city. It was concluded that the second half of 50-80-ies of XX century was the most effective time of studying tax policy. Historiography of NEP was based on formation approach. As a result, there was often one-sided coverage of problem. The closed archives and ideological limitations caused insufficient study of specific issues. At the same time it should be mentioned that in this period there were the first attempts to study regional history. Authors tried to illustrate the major trends of economic and fiscal policy of the new era of economic policy using local statistics and it was an important positive development in the historiography of the research questions. However, a thorough study on the implementation of tax policy in Leningrad did not appear.*

Keywords: *historiography, tax policy, command-administrative system, liberalization.*

Затвержена до друку – 10.10.2015